

Znaczenie rytuału w paschalnej liturgii rodzinnej w świetle księgi „Sefer habrachot”

Mirosław Rucki

Uniwersytet Technologiczno-Humanistyczny im. Kazimierza Pułaskiego w Radomiu

miroslaw.rucki@gmail.com <https://orcid.org/0000-0001-7666-7686>

Najstarszym wciąż używanym modlitewnikiem świata jest niewątpliwie zbiór psalmów, z których znaczna część była śpiewana w czasie uroczystości w Świątyni. Wygnanie babilońskie spowodowało powstanie instytucji synagogi, gdzie zgromadzeni wyznawcy judaizmu mogli wspólnie się modlić¹. Po zburzeniu Drugiej Świątyni w 70 roku po Chrystusie modlitwy w synagogach całkowicie zastąpiły kult ofiarniczy, a rytuały praktykowane wcześniej przez niewielkie wspólnoty nazywane *chawura* wypełniły życie codzienne rodzin żydowskich². Powstawanie nowych sekt oraz rozproszenie po całym świecie stwarzały konieczność ustalenia zasad obowiązujących wszystkich wyznawców judaizmu. Najwcześniejsze znane skanonizowane teksty modlitw pochodzą z okresu *gaonów* (VII–IX wiek po Chrystusie), a najstarszy z tekstów, jakie przetrwały do dnia dzisiejszego, to *Siddur Rawa Amrama*³ ułożony około 860 roku. Drugi z najstarszych to *Hagada* ułożona przez rabina Saadię Gaona około 940 roku w ramach większego zbioru modlitw⁴. Według słownika *Hagada Pesachowa* to „tekst odczytywany w domu podczas uczy sederowej rozpoczynającej święto Pesach”⁵. Tekst ten zawiera fragmenty z Biblii (przeważnie z Księgi Wyjścia i Psalmów), przypowieści, fragmenty

- 1 Wprawdzie synagogi istniały już w czasach przed zburzeniem Świątyni przez Babilończyków, jednak w czasie wygnania instytucja synagogi zyskała samodzielność zapewniającą kontynuację kultu (P. Ginsbury, R. Cutler, *The Phases of Jewish History*, Devora Publishing Company, Jerusaleń 2005, s. 72).
- 2 L. A. Hoffman, *My People's Prayer Book: Shabbat at home*, Jewish Lights Publishing, Woodstock 2004, s. 3-4.
- 3 S. P. Gelbard, *Rite and Reason: 1050 Jewish Customs and Their Sources*, Mifal Rashi Publishing, Petach Tikvah 1998, s. 11.
- 4 P. S. Alexander, *Textual Sources for the Study of Judaism*, Manchester University Press, Manchester 1984, s. 9.
- 5 A. Cała, H. Węgrzynek, G. Zalewska, *Historia i kultura Żydów polskich. Słownik*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 2000, s. 109.

literatury rabinicznej (m.in. *Miszna* i *Midrasz*), modlitwy i błogosławieństwa, a także pieśni religijne i ludowe.

Przedmiotem niniejszego studium jest przebieg paschalnej liturgii domowej i znaczenie jej rytuałów dla świętującej rodziny. Do analizy wykorzystano książkę *Sefer habrachot* przeznaczoną do odprawiania rodzinnych ceremonii liturgicznych w szabaty i święta⁶. Rozdział *Pesach* zaczyna się w niej na s. 73, po której tytułem wstępu jest podany fragment z Księgi Wyjścia: „Mojżesz powiedział do ludu: Pamiętajcie o dniu tym, gdyście wyszli z Egiptu, z domu niewoli, gdyż potężną ręką wywiódł was Pan stamtąd: w tym to dniu nie wolno jeść chleba kwaszonego. Dziś wychodzicie w miesiącu Abib” (Wj 13, 3–4). Na s. 75 wydawcy umieścili krótkie wyjaśnienia w postaci odpowiedzi na pytania: Co świętujemy w czasie Paschy? Po co jest maca (chleb niekwaszony)? Jakie znaczenie ma szósty dzień Paschy?

Wydawcy odwołali się do wydarzenia historycznego, jakim było wyjście Izraelitów z Egiptu, podając dane według tradycji żydowskiej, ściśle powiązanej z tekstami biblijnymi. Opuszczając w pośpiechu swoje domostwa, Izraelici nie zdążyli ukwasić ciasta, dlatego spożywali chleb niekwaszony, nazywany po hebrajsku *maca*. Chleb ten stał się podstawowym symbolem święta Paschy, które już w Pięcioksięgu zostało nazwane alternatywnie świętem Przaśników – *Hag hamacot* (np. Wj 23, 15). Nazwa ta pojawia się również w tekstach Nowego Testamentu, np. „Nadchodziła uroczystość Przaśników, tak zwana Pascha” (Łk 22, 1).

Zadaniem *Hagady* oraz zawartego w niej porządku obchodów święta Paschy jest wprowadzenie poszczególnych osób i całej wspólnoty rodzinnej do rzeczywistości historycznej. *Seder* nie jest jednak pomyślany jako odtworzenie symbolicznych gestów w celu „przeniesienia się do mitycznej epoki, kiedy miało miejsce objawienie”⁷. *Hagada* nie usiłuje aktualizować wyjścia z Egiptu np. poprzez procesje imitujące wymarsz Izraelitów z domu niewoli. Według Monforda byłoby to przedstawienie dehistoryzujące, odzierające świętowanie z wymiaru historycznego. Tymczasem *Seder* przywołuje dawne

6 Pełna nazwa księgi brzmi: *Sefer habrachot leszabatot wechagim bemiszpacha* (Księga błogosławieństw na szabaty i święta w rodzinie), wyd. Matan Amnujot, Tel-Awiw 2006. Zawartość tej publikacji została szczegółowo opisana w artykule: M. Rucki, *Księga „Sefer habrachot” do żydowskiej liturgii domowej*, „Liturgia Sacra” 51 (2018) nr 1, s. 93–104.

7 M. Eliade, *Cosmos and history. The myth of the eternal return*, Harper & Row, New York 1959, s. 35.

wydarzenia, których osoby świętujące stają się uczestnikami poprzez „włączenie osoby w trwający efekt konsekwencji Wyjścia”⁸.

1. Rytuał wyzbycia się zakwasu

De Vries zauważa, że samo święto Paschy jest symbolem: „Wyjście z Egiptu to *alef* i *taw* – pierwsza i ostatnia litera – w historii judaizmu. [...] Od tego bowiem wydarzenia bierze swój początek pełna cudowności historia Izraela”⁹.

Właściwe obchody Paschy zaczynają się od „usunięcia zakwasu” zgodnie z nakazem biblijnym: „Już w pierwszym dniu usuniecie wszelki kwas z domów waszych, bo kto by jadł kwaszone potrawy od dnia pierwszego do siódmego, wyłączony będzie z Izraela” (Wj 12, 15). Dlatego pierwszym podrozdziałem rozpoczynającym błogosławieństwa i modlitwy na święto Paschy jest *Bdikat chamec* (usunięcie zakwasu). Wydawcy książki *Sefer habrachot* nie opisali dokładnie procedury poszukiwania zakwasu i usuwania go z domu; na ten temat są opracowane obszernie wskazówki rabiniczne.

Pecaric podkreśla, że „Tora zakazuje posiadania jakiegokolwiek ilości *chamecu* podczas święta Pesach. Karą za posiadanie czy używanie *chamecu* jest *karet* – dosł. odcięcie, kara przedwczesnej śmierci zsyłana z Nieba”¹⁰. Biblijne pojęcie *karet* często jest błędnie tłumaczone na język polski jako wykluczenie, jednak z różnych kontekstów wynika, że chodzi właśnie o karę śmierci. W pierwszym przypadku obchodów Paschy (Wj 12, 15. 19) jest mowa o „wycięciu” (*karet*) człowieka, który nie będzie przestrzegał przepisów dotyczących obchodów Paschy, jedząc zabroniony chleb z ciasta ukwaszonego. Ogólny kontekst jest związany z przejściem przez Egipt anioła śmierci zabijającego wszystkich pierworodnych tam, gdzie nie wykonano poleceń przekazanych przez Mojżesza. Zatem „wycięcie” jest czymś więcej niż po prostu usunięcie człowieka z grona świętujących Paschę¹¹.

8 M. Harris, *The Passover Seder: On Entering the Order of History*, „Judaism” 25 (1976) no. 2, p. 167–174.

9 S. P. De Vries Mzn., *Obrzędy i symbole Żydów*, przekł. z niderl. i oprac. A. Borowski, Wydawnictwo WAM, Kraków 2001, s. 169.

10 *Zemirot Pardes Lauder. Pieśni szabatowe i błogosławieństwo po jedzeniu*, red. S. Pecaric, tł. E. Gordon, konsultacje polonistyczne L. Kośka, Stowarzyszenie Pardes, Kraków 2002, s. 28.

11 Szczegółowo znaczenie hebrajskiego pojęcia *karet* w tekstach biblijnych i pozabiblijnych zostało omówione w artykule M. Rucki, *Czy wytracenie oznacza wykluczenie?*, „Colloquia Theologica Ottoniana” 2 (2017), s. 179–195.

Do zakwasu (*chamec*) zalicza się produkty z pięciu rodzajów zbóż, które uległy lub mogą ulec fermentacji w wyniku kontaktu z wodą. Według rabinicznych ustaleń mąka z pszenicy, żyta, owsa, jęczmienia i orkiszu, która miała kontakt z wodą przez 18 minut lub dłużej, jest uważana za *chamec*¹². Pecaric wymienia następujące dwa pozytywne przykazania związane z zakwasem w okresie Paschy:

- nakaz pozbycia się *chamecu*,
- nakaz spożycia *macy* pierwszej nocy Paschy.

Oprócz tego są cztery przykazania negatywne:

- nie wolno jeść *chamecu* podczas trwania Paschy (8 dni),
- nie wolno jeść nic, co było zmieszane z *chamecem*,
- *chamec* nie może być widziany na terenie należącym do Żyda,
- *chamec* nie może być znaleziony na terenie należącym do Żyda¹³.

W księdze *Sefer habrachot* zaznacza się jedynie, że w dniu 13 nisan (lub 12, jeśli 14 nisan wypada w szabat) należy wykonać obrzęd *Bdikat chamec* po odczytaniu wieczornej modlitwy (*arawit*), przy świetle świecy. Pecaric uściśla, że dotyczy to tylko modlitwy odmawianej społecznie (w obecności 10 dorosłych żydów); w przypadku modlitwy indywidualnej *Bdikat chamec* musi nastąpić wcześniej¹⁴. *Hagada* Zalczmana wymaga, by wykorzystywano świecę woskową¹⁵, Pecaric jednak podaje, że może być też parafinowa; świecy jednak trzeba używać nawet wówczas, gdy rytuał jest wykonywany za dnia¹⁶.

Przed dokonaniem „usunięcia zakwasu” sprząta się cały dom, podwórko i wszystkie pomieszczenia gospodarcze należące do żydowskiej rodziny. Rabini zgodnie podkreślają, że nie chodzi o „wiosenne porządki”, tylko o usunięcie resztek *chamecu*:

Przecież zawsze się dba o porządek! Tu jednak przede wszystkim pozbyć się trzeba wszystkiego, co skwaszone. Skądkolwiek by to było. I nawet najmniejszą drobinę. Ze wszystkich zakamarków i ze wszystkich porów skóry. To tak, jakby miało się odtąd zacząć nowe życie. Czyste i nowe. [...] Wymiała się najmniejsze okruszki, wszyscy przykładają się do ostatnich porządków i do mycia,

12 *Zemiroi Pardes Lauder. Pieśni szabatowe i błogostawieństwo po jedzeniu*, dz. cyt., s. 28.

13 Tamże.

14 Tamże, s. 30.

15 *Hagada. Opowiadania o wyjściu Izraelitów z Egiptu na dwa pierwsze wieczory święta Pesach*, Wydawnictwo Księgarni M. Zalczmana, Wiedeń 1927, s. 3.

16 *Zemiroi Pardes Lauder. Pieśni szabatowe i błogostawieństwo po jedzeniu*, dz. cyt., s. 32.

tak aby w ciągu najbliższej godziny [...] wszelkie pozostałości *chamec*, które się jeszcze zachować mogły, zostały spalone¹⁷.

Symbolika praśników i zakwasu wielokrotnie jest używana przez autorów Nowego Testamentu. Najczęściej zakwas (*chamec*) symbolizuje grzech i nieczystość, podczas gdy praśny chleb (*maca*) oznacza czystość i świętość¹⁸. *Hagada* wydana przez wspólnotę Żydów mesjańskich¹⁹ przytacza przed opisem rytuału *Bdikat chamec* następujący tekst autorstwa św. Pawła:

Wcale nie macie się czym chlubić! Czyż nie wiecie, że odrobina kwasu całe ciasto zakwasza? Wyrzucicie więc stary kwas, abyście się stali nowym ciastem, jako że praśni jesteście. Chrystus bowiem został złożony w ofierze jako nasza Pascha. Tak przeto odprawiajmy święto nasze, nie przy użyciu starego kwasu, kwasu złości i przewrotności, lecz – praśnego chleba czystości i prawdy (1 Kor 5, 6–8).

Wyzbycie się zakwasu w obrzędowości żydowskiej posiada kolejne wymiary: *bitul chamec* (unieważnienie posiadania zakwasu), *biur chamec* (zniszczenie znalezionych cząsteczek zakwasu przez spalenie) oraz *mechirat chamec* (sprzedaż nie-Żydom zakwasu, jeśli zniszczenie go naraża na zbyt duże straty). W księdze *Sefer habrachot* została umieszczona również formułka wypowiedziana przed spaleniem zakwasu (aram. *Srefat chamec*)²⁰: „Oto jestem gotów spełnić pozytywne i negatywne przykazanie dotyczące spalania *chamecu*”.

2. Nakrycie stołu

Drugim co do znaczenia – obok *chamecu* – typowym dla Paschy symbolem jest stół zastawiony w szczególny sposób. Najważniejsze miejsce zajmuje na

17 S. P. De Vries Mzn., *Obrzędy i symbole Żydów*, dz. cyt., s. 174.

18 Jednym z wyjątków jest przypowieść, w której Pan Jezus porównuje królestwo Boże „do zaczynu, który pewna kobieta wzięła i włożyła w trzy miary mąki, aż się wszystko zakwasilo” (Mt 13, 33; zob. też Łk 13, 21).

19 *Messianic Passover Hagada*, Keren Ahvah Meshichit, Jerusalem 2006, s. 7.

20 Podtytuł *Srefat chamec* jest w rzeczywistości połączeniem aramejskiego słowa *saraf* – „palić” (por. M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, Luzac & Co., London 1903, s. 1632) oraz hebrajskiego *chamec* – „zakwas”. W samym bowiem aramejskim tekście tego błogosławieństwa słowo *chamec* się nie pojawia, tylko jego aramejski odpowiedniki: *chamira* oraz *chami'a* (tamże, s. 477).

nim talerz sederowy, na którym układa się produkty służące do czynności liturgicznych (symbolicznych). De Vries pisze:

W węższym sensie [*seder* oznacza] talerz umieszczony pośrodku stołu wraz z ułożonymi tam składnikami, które posłużą jako znaki ilustrujące poglądowo przytaczaną już wkrótce z księgi opowieść zwaną *Hagadą*²¹.

We wspólnotach żydowskich produkowane i sprzedawane są ozdobne talerze, na których zaznaczane lub podpisane są miejsca dla odpowiednich produktów. Pecaric zaznacza, że są dwa warianty ułożenia produktów: według rabina Rema oraz według Arizala²². Każdy z tych dwóch układów ma swoje uzasadnienia i symbolikę.

Księga *Sefer habrachot* ogranicza się do jednego zdania komentarza na temat przygotowania stołu paschalnego, dlatego przytoczę typowy opis świątecznego stołu i jego symboliki z *Hagady* Zalcmana:

Na dużym talerzu lub na tacy układa się 3 praśniki: 1 Kohen, 2 Lewi, 3 Izrael, wyobrażające trzy stany ludu Izraelickiego²³, przegradzając je serwetką, a z wierzchu umieszcza się potrawy, które służą do ceremonii w następującym porządku:

Pieczone jajko²⁴ i pieczone mięso na kości symbolizują nam ofiary, składane w święto Paschy.

Gorzkie ziola mają przypomnieć przygnębiające i ciężkie czasy praojców naszych w Egipcie.

Charoset, sporządzone z orzechów tłuczonych, imbiru i wina, mają być symbolem gliny, w której praojcowie sporządzać musieli cegły.

21 S. P. De Vries Mzn., *Obrzędy i symbole Żydów*, dz. cyt., s. 177–178.

22 *Zemiroi Pardes Lauder. Pieśni szabatowe i błogosławieństwo po jedzeniu*, dz. cyt., s. 51. Rema – skrócone imię polskiego rabina Mojżesza ben Izraela Isserlesa (1520–1572), założyciela rabinicznej uczelni w Krakowie, piastującego stanowisko sędziego w krakowskim sądzie rabinackim, autora wielu prac dotyczących judaizmu (<http://www.jewishencyclopedia.com/articles/8340-isserses-moses-ben-israel-rem> [10.06.2018]). Arizal – skrót imienia Izaaka ben Salomona Aszkenaziego Lurii (1534–1572), twórcy współczesnych nauk kabalistycznych. Doszukiwał się znaczenia mistycznego w każdym przykazaniu Bożym, którego wypełnienie miało według niego wpływ na stan duchowy człowieka. Wprowadził wiele elementów mistycznych do liturgii (<http://www.jewishencyclopedia.com/articles/10192-luria> [10.06.2018]).

23 Słowo כהן *kohen* oznacza kapłanów, potomków Aarona, zaś לוי Lewi (Lewici) to jedno z pokoleń Izraela, wyodrębnione do posługi w Świątyni (Lb 8, 14–22).

24 Jajko jako pokarm żałobny zostało wprowadzone do porządku wieczerzy paschalnej na pamiętkę zburzenia Świątyni Jerozolimskiej w 70 roku po Chrystusie. Więcej na ten temat: M. Rucki, M. Abdalla, A. Benyamin, *Jajka wielkanocne w początkach chrześcijaństwa*, „Teologia i człowiek” 29 (2015) nr 1, s. 295–312, <http://dx.doi.org/10.12775/TiCz.2015.013>.

Rys. 1. Schemat tradycyjnego rozmieszczenia symbolicznych produktów na talerzu sederowym (na podstawie: *Messianic Passover Hagada*, Keren Ahvah Meshichit, Jerusaleń 2006, s. 4).

Zwierzchnik familji siedzi oparty na lewym boku²⁵, gdyż takie siedzenie jest na wschodzie oznaką wolności i swobody²⁶.

Innym, równie lakonicznym opisem symboliki stołu paschalnego jest ten umieszczony w *Hagadzie* mesjańskiej²⁷:

סמלים המסמלים

Talerz paschalny: Talerz zawiera symbole Ofiary Paschalnej, cierpienia naszych praojców w Egipcie, a także wyzwolenia i nowego życia.

Mięso pieczone i jajko: symbol ofiar (pieczone jajko jest znakiem żałoby z powodu zburzenia Świątyni).

Gorzkie zioła: przypomnienie goryczy niewolnictwa.

Charoset: symbolizuje glinę, z której nasi praojcowie musieli wyrabiać cegły. Jego słodycz nieco łagodzi gorycz ziół.

25 Siedzenie, a raczej leżenie w tej pozycji odpowiada starożytnym wyobrażeniom o zachowaniu przy stole człowieka obdarzonego wolnością. Miszna (*Pesachim*, 99b) stwierdza, że nawet najbiedniejszy Izraelita nie powinien spożywać wieczerzy paschalnej inaczej, jak leżąc wspierając się na boku (שייב). Późniejsza Gemara (*Pesachim*, 108a) zawiera wyjaśnienia, że taka pozycja oznacza wolność, i przytacza w związku z tym dyskusję, czy należy wspierać się na boku cały czas, czy tylko podczas wypicia pierwszych dwóch kielichów wina. Stwierdza się, że nie można leżeć na wznak ani wspierać się na prawym boku.

26 *Hagada. Opowiadania o wyjściu Izraelitów z Egiptu na dwa pierwsze wieczory święta Pesach*, dz. cyt., s. 4-5.

27 *Messianic Passover Hagada*, dz. cyt., s. 4.

שלש המצות שלש **Trzy macy**:

העליונה **Górna maca** symbolizuje stan kapłaństwa²⁸.

האמצעית **Środkowa maca** symbolizuje Lewitów.

התחתונה **Dolna maca** symbolizuje cały Izrael.

ארבע הכוסות **Cztery kielichy**: cztery kielichy zbawienia nawiązują do czterech aspektów wybawienia: „Wyciągnę (was spod brzemienia Egipcjan)”, „Ocalę”, „Uwolnię” oraz „Biorę was (za swój lud)” (Wj 6, 6-7).

1. Duchowe wyzwolenie Hebrajczyków przez praojca Abrahama, który zniszczył bałwochwalstwo.
2. Wyzwolenie z Egiptu, z narodowej niewoli.
3. Życie w wolności narodu żydowskiego na Ziemi Izraela oraz zbudowanie Świątyni jako ośrodka życia duchowego.
4. Znak nadejścia Mesjasza²⁹.

Są różne warianty interpretacji każdego z wymienionych symboli, bardziej lub mniej znane w judaizmie. Generalnie te wymienione są znane powszechnie, gdyż powtarzają się w wielu różnych wydaniach *Hagady*.

3. Porządek liturgii

Pecaric sugeruje, że na rozpoczęcie Sederu wszyscy razem głośno recytują nazwy jego poszczególnych części. Księga *Sefer habrachot* od razu pod tytułem *Seder Pesach* umieszcza listę części Sederu z krótkim opisem:

קדש **Kadesz** (uświęcenie). Błogosławieństwo nad winem.

ורחץ **Urchac** (obmycie). Umycie rąk przed zjedzeniem *karpasu*.

כרפס **Karpas** (pietruszka). Warzywo zanurza się w słonej wodzie i się zjada.

יחץ **Jachac** (przelamanie). Środkową macę przelamuje się na pół.

מגיד **Magid** (kazanie). Opowiadanie *Hagady*.

רחצה **Rachaca** (umycie). Umycie rąk przed Wieczerzą.

²⁸ Oczywiście, chodzi o dziedziczne kapłaństwo żydowskie, zarezerwowane wyłącznie dla potomków Aarona.

²⁹ De Vries podkreśla, że symbolika czterech kielichów jest różnie rozumiana, wspomina też o piątym kielichu, przygotowanym „dla proroka Eliasza”, z którego nikt nie pije.

מצה מוציא מצה **Moci maca** (błogosławieństwo „który wyprowadzasz” nad macą). Błogosławieństwo nad niekwaszonym chlebem³⁰.

מרור **Maror** (gorzkie zioła). Zjada się część gorzkich ziół.

כורך **Korech** („kanapka”)³¹. Zjada się kawałek macy razem z gorzkimi ziołami.

שלוך שולחן **Szulchan orech** (nakrycie stołu). Spożywa się świąteczny posiłek.

צפון **Cafun** („schowany”). Zjada się z *Afikomanu*³², który był schowany.

ברך **Barech** (błogosławieństwo). Odmawia się błogosławieństwo po posiłku.

הלל **Hallel** (wielbienie). Recytuje się modlitwę *Hallel*³³.

נרצה **Nirca** (zakończenie). Końcowe modlitwy.

Taki krótki opis jest wystarczający do zrozumienia symboliki Wieczery Paschalnej. Chciałbym jednak uzupełnić go ważnym detalem dotyczącym baranka paschalnego. De Vriez pisze:

Tego wieczoru nie będzie na stole baranka paschalnego, chociaż to właśnie Pascha. Nie można go bowiem zgodnie z przepisami ofiarnymi zabić ani przygotować poza Świątynią. Dlatego tylko w Świątyni i tylko w Jerozolimie znano baranka paschalnego. Jednakże symbol przybliżający go naocznie musi być. Oto właśnie *pieczona kosteczka*³⁴.

Zagadnienie dopuszczalności składania ofiary paschalnej poza Jerozolimą rozpatrywano już w czasach przed zburzeniem Świątyni. Dyskusję taką odnotowano w Talmudzie (*Pesachim*, 53a–b). Niejaki Tadeusz, rabin Rzymu, wprowadził zwyczaj pieczenia koźlęcia na Paschę według przepisu zarezerwowanego tylko dla ofiar składanych w Świątyni. Rabini jerozolimscy wysłali do niego list oskarżający go o grzech spożywania świętego mięsa poza Świątynią. Jednak z powodu autorytetu owego rabina Tadeusza ostatecznie uznano, że „tam, gdzie jest zwyczaj spożywania pieczonego mięsa w noc paschalną, jest to

30 Niektóre wspólnoty traktują osobno błogosławieństwo odmawiane nad jakimkolwiek chlebem oraz błogosławieństwo dotyczące przykazania spożywania macy (np. *Messianic Passover Hagada*, dz. cyt., s. 10).

31 Tradycja podaje, że Hillel Wielki zjadał gorzkie zioła położone na macę, stąd powstała nazwa „kanapka Hillela”.

32 Słowo *Afikoman*, którego pochodzenie jest niepewne, oznacza kawałek macy, ukrywany na początku Wieczery Paschalnej i zjadany na końcu jako ostatnie danie.

33 Chodzi o Psalm, przede wszystkim 115–118, które się zaczynają od słowa „Alleluja” i w tradycji żydowskiej są nazywane „Hallelem egipskim” oraz Ps 136 nazywany „Wielkim Hallelem” (<http://www.jewishencyclopedia.com/articles/7109-hallel> [7.05.2018]).

34 S. P. De Vriez Mzn., *Obrzędy i symbole Żydów*, dz. cyt., s. 177–178.

dozwolone, ale tam, gdzie nie ma takiego zwyczaju, jest to zabronione”. Z kolei rabin Aha ben Jaakow uważał, że nawet spożywanie chleba niekwaszonego w czasie, kiedy Świątynia jest zburzona, jest jedynie nakazem rabinicznym, a nie biblijnym (*Pesachim*, 116b).

3.1. *Kadesz, jachac i magid*

Księga *Sefer habrachot* zawiera następnie (s. 78–79) błogosławieństwa odmawiane nad kielichem wina (*Kadesz*). Są też dodane uzupełnienia dotyczące przypadków, kiedy wieczerza paschalna wypadła w piątkowy wieczór, czyli jednocześnie z powitaniem Szabatu, oraz w sobotni wieczór, kiedy odprawia się ceremonię pożegnania Szabatu. Na samym początku głowa rodziny lub inna osoba prowadząca uroczystość wypowiada słowa: „Oto jestem gotów wypełnić przykazanie dotyczące pierwszego kielicha”. De Vries podkreśla, że w czasie obchodów Paschy każdy ma swój własny kielich napełniony po brzegi, a *kidusz* jest wypowiadany równocześnie przez wszystkich obecnych³⁵. Pecaric zwraca uwagę na to, że nie należy nalewać samemu wina do własnego kielicha – czyni to ktoś z osób siedzących obok, by „każdy czuł się jak król, obsługiwany przez służbę”³⁶.

Następnie, w ramach kolejnych czynności rytualnych i odmawianych błogosławieństw, księga *Sefer habrachot* (s. 80) zawiera informację dotyczącą czynności *Jachac* (przełamanie): „Należy przełamać na pół środkową macę. Większy kawałek schować jako *Afikoman*, mniejszy kawałek zostawić na talerzu między dwiema pozostałymi macami”.

Od tego momentu rozpoczyna się część o nazwie *Magid*, czyli opowiadanie, którego znaczenie dla całej rodziny jest ogromne. Jako narracja historyczna, dotycząca wspólnych przodków i powtarzanych z pokolenia na pokolenie czynności oraz słów, część ta angażuje nie tylko jedną osobę opowiadającą, ale też innych członków rodziny, w tym dzieci. Wypowiadane na początku błogosławieństwo jest w języku aramejskim, który wszedł w użycie w okresie niewoli babilońskiej – co samo z siebie jest elementem nawiązującym do wielowiekowej i pełnej przeciwności historii narodu żydowskiego.

³⁵ Tamże, s. 181.

³⁶ *Zemirot Pardes Lauder. Pieśni szabatowe i błogosławieństwo po jedzeniu*, dz. cyt., s. 70.

3.2. Zadawanie pytań i narracja

Po tych słowach następuje zadanie ustalonych pytań przez dziecko, co zostanie omówione w następnym podrozdziale. *Sefer habrachot*, podobnie jak wiele innych publikacji, sugeruje, by pytania zadawało najmłodsze dziecko w rodzinie. Zadawanie pytań w noc Paschy jest wymienione trzykrotnie w Pięcioksięgu Mojżeszowym (Wj 12, 26–27; 13, 14 oraz Pwt 6, 20); z tych tekstów pochodzą też odpowiedzi udzielane przez ojca.

Narracja zawiera kilka historyjek z życia rabinów talmudycznych i ich rozważań na temat obchodów Paschy, po czym następują słowa w swoisty sposób oceniające pytania zadane przez dziecko (s. 83):

חכם **Mądry** syn, co on mówi? „Co to są za świadectwa, ustawy i prawa, które nakazał wam spełniać PAN Bóg nasz?” Więc mu wytłumacz wszystkie zasady świętowania Paschy, włącznie z tym, że po zjedzeniu baranka paschalnego (*Afikoman*) nic nie wolno już jeść.

רשע **Zły** syn, co on mówi? „Co to za takie obchody tu macie?” Mówiąc LACHEM, nie identyfikuje się ze świętem, wyłączając tym samym siebie z narodu i z wiary. Dlatego odpowiedz mu: „Dzieje się to wszystko z powodu tego, co uczynił mi PAN podczas wyjścia z Egiptu”. Mówiąc „mi”, a nie „tobie” podkreślasz, że przy takiej postawie on nie dostąpiłby odkupienia, będąc z praocjami w Egipcie.

חזק **Szlachetny** syn, co on mówi? „Co to jest?” Odpowiedz mu: „Mocną ręką wyprowadził nas PAN z Egiptu, z domu niewoli”.

יודע לשאל ושאינו **A temu, który nie potrafi zapytać**, musisz zacząć opowiadać sam, jak jest napisane: „W tym dniu masz objaśnić swojemu synowi: Tak się dzieje z powodu tego, co PAN uczynił dla mnie, gdy wychodził z Egiptu!” (Wj 13, 8).

Narracja historyczna następnie przyjmuje zabarwienie religijne, nabierając charakteru świadectwa spotkania przodków z Bogiem. Niezwykle istotnym aspektem tego świadectwa jest fakt, że spotkanie z Bogiem odmieniło los przodków i ma wpływ również na obecne pokolenie, które właśnie bierze udział w obchodach Paschy, czyli na świętującą rodzinę:

מתחלה **Niegdyś** nasi przodkowie byli bałwochwalcami, ale teraz Wszechobecny sprawił, że służymy Jemu, jak jest napisane: „[...] zabrałem ojca waszego Abrahama z tamtej strony Rzeki i kazałem mu przewędrować całą ziemię Kanaan. Rozmnożyłem jego potomstwo dając mu Izaaka. Izaakowi dałem Jakuba i Ezawa” (Joz 24, 2–4). [...]

ברוך **Błogosławiony** niech będzie Ten, który dotrzymuje obietnicy danej Izraelowi, błogosławiony On. Oto Święty i Błogosławiony ustalili koniec niewoli, jak zapowiedział ojcu naszemu Abrahamowi, zawierając z nim przymierze [...].

Nakrywa się macę i podnosi się kielich, wypowiadając następnie słowa:

To jest ta sama obietnica, która była dana naszym przodkom i nam. W każdych czasach powstają wrogowie, by nas zniszczyć, ale Najświętszy, błogosławiony On, zawsze wybawia nas z ich ręki.

Narracja o wyjściu z Egiptu zatacza więc szersze kręgi, rzutując na kolejne 3,5 tysiąca lat historii narodu żydowskiego, przodków zgromadzonej przy stole rodziny i na nią samą. „My” stanowi o udziale wszystkich obecnych w tym niesamowitym spotkaniu z Bogiem i w doświadczeniu Jego zbawczej mocy.

Po tych słowach nie pije się i nie je, tylko odstawia się kielich i odsłania macę. Te rytualne czynności nie są wyjaśniane, w dostępnej literaturze nie znalazłem opisu ich symboliki.

Następnie narracja dochodzi do miejsca kulminacyjnego, kiedy Bóg zadziałał w sposób nadprzyrodzony, wybawiając lud Izraela z niedoli (s. 85–88):

נצ **Sprawdź** i się dowiedz, co zamierzał uczynić Aramejczyk Laban Jakubowi, naszemu praojcu. Faraon wydał rozkaz zabijania tylko chłopców, ale Laban chciał zniszczyć wszystkich, jak napisano: „Aramejczyk chciał zniszczyć mojego ojca³⁷, ale ten zszedł do Egiptu z niewielką gromadką ludzi i przebywał tam jako obcy; stał się tam ludem wielkim, silnym i licznym” (Pwt 26, 5).

וירד „**I zszedł** do Egiptu” – na rozkaz Boga. „Przebywał tam” – oznacza, że Jakub, nasz praojciec, nie miał tam pozostać na stałe, lecz by tam przebywać krótko. Jest napisane: „Przybyliśmy zamieszkać w tym kraju, gdyż nie ma pastwisk dla trzody, którą mają twoi słudzy, bo w ziemi Kanaan panuje ciężki głód. Pozwól więc, by twoi słudzy zamieszkali w ziemi Goszen” (Rdz 47, 4).

במתי „**Z niewielką gromadką**”, jak napisano: „W liczbie siedemdziesięciu ludzi przybyli twoi ojcowie do Egiptu. Teraz PAN, twój Bóg, uczynił was tak licznymi, jak gwiazdy na niebie” (Pwt 10, 22). „Stał się tam ludem” – to oznacza, że już w Egipcie Izraelici byli odrębnym ludem. „Wielkim i silnym”, jak napisano: „Synowie Izraela byli płodni, rodzili się i mnożyli, i rośli w liczbę, a cały kraj napelnił się nimi” (Wj 1, 7).

וירב „**I licznym**”, jak napisano: „uczyniłem cię liczną, jak roślinność polna, stałaś się liczna i wielka, i nabrałaś piękna. Twoje piersi nabrały kształtu, a twoje włosy urosły, ale byłaś naga

37 W polskich tłumaczeniach wyrażenie אבי אבד ארמי *arami owed awi* oddaje się jako „Mój praojciec był Aramejczykiem-koczownikiem” (Pwt 26, 5).

i bosa”. „Przechodziłem obok ciebie i ujrzałem, że tarzasz się we własnej krwi, i rzekłem: Przez tę krew – żyj!” (Ez 16, 6–7).

ויער **I złoczyli** nam Egipcjanie, i uciskali nas, i obciążali nas ciężkimi pracami (Pwt 26, 6). I złoczyli nam Egipcjanie, jak napisano: „Postąpmy wobec niego przebiegle, żeby się nie rozrósł, bo gdyby wybuchła wojna, to on dołączy do naszych wrogów i będzie z nami walczył, i ujdą z kraju” (Wj 1, 10). I uciskali nas, jak napisano: „I ustanowiono nad nim nadzorców, aby go uciskano ciężkimi robotami przy budowaniu dla faraona miast-spichlerzy Pitom i Ramzes” (Wj 1, 11). I ciemniżyli nas, jak napisano: „Egipcjanie bezwzględnie zmuszali synów Izraela do ciężkich prac” (Wj 1, 13).

ונצעק **I wołaliśmy** do Pana, Boga naszych ojców, i wysłuchał Pan głosu naszego i wejrzał na naszą niedolę, na nasze uciemięzenie i nasz ucisk (Pwt 26, 7). I wołaliśmy do Pana, Boga naszych ojców, jak napisano: „Po długim czasie umarł król egipski; Izraelici narzekali na swoją ciężką pracę i jęczeli, a narzekanie na ciężką pracę dochodziło do Boga” (Wj 2, 23). I usłyszał Pan nasz głos, jak napisano: „I wysłuchał Bóg ich jęku, pamiętał bowiem o swoim przymierzu z Abrahamem, Izaakiem i Jakubem” (Wj 2, 24).

וירא **I zobaczył** naszą niedolę, czyli rozdzielenie małżonków, jak powiedziano: „Spojrzał Bóg na Izraelitów i ulitował się nad nimi” (Wj 2, 25). I nasze uciemięzenie – to dotyczy zabijania naszych synów, jak napisano: „Każdego chłopca, który się urodzi, wrzućcie do rzeki, a dziewczynki pozostawcie przy życiu” (Wj 1, 22). I nasz ucisk, czyli ciemnienie, jak napisano: „Naocznie przekonałem się o cierpieniach, jakie im zadają Egipcjanie” (Wj 3, 9).

ויוציאנו **I wyprowadził nas** Pan z Egiptu mocną ręką i wyciągniętym ramieniem, pośród strachu, znaków i cudów (Pwt 26, 8). **I wyprowadził nas** Pan z Egiptu nie za pośrednictwem anioła, ani za pośrednictwem serafina czy posłańca, ale sam Święty, błogosławiony On, uczynił to w swojej chwale, jak napisano: „Tej nocy przejdę przez Egipt, zabiję wszystko pierworodne w ziemi egipskiej od człowieka aż do bydła. I odbędę sąd nad wszystkimi bogami Egiptu – Ja, Pan” (Pwt 12, 12). „I przejdę przez ziemię egipską” –

אי מלאך ולא אני **Ja, a nie anioł**. „Zabiję każde pierworodne w ziemi egipskiej” – Ja, a nie serafin. „I osądzę wszystkich bożków Egiptu” – Ja, Pan – Ja, a nie posłaniec. Ja, Pan, Ja i nikt inny!

Dobór fragmentów Pisma Świętego połączony z narracją w pierwszej osobie liczby mnogiej buduje poczucie wspólnego doświadczenia zarówno w przeszłości, jak i w teraźniejszości. Uczestnicy identyfikują się z przodkami, którzy doświadczyli nieszczęść, ale i cudownej ingerencji Boga. Bóg wkracza w życie ludzi bezpośrednio, osobiście, co jest kilkakrotnie podkreślone, a skutki tego są dla jednych zbawcze, a dla innych tragiczne.

Po tym następują rozważania na temat znaków i cudów, które na s. 90 doprowadzają do listy dziesięciu plag, które dotknęły Egipt. Krótki komentarz

instruuje, że przy każdej wymienionej pladze należy strącić z pełnego kielicha kilka kropli wina. Wypowiada się słowa:

אלו עשר מכות **Oto dziesięć plag** które zesłał Święty, błogosławiony On, na Egipcjan w Egipcie:

דם	<i>dam</i>	krw
צפרדע	<i>cfardea</i>	żaby
כנים	<i>kinim</i>	wszy ³⁸
ערוב	<i>arow</i>	dzikie bestie ³⁹
דבר	<i>dewer</i>	zaraza
שחין	<i>szechin</i>	wrzody
בדד	<i>barad</i>	grad
ארבה	<i>arbe</i>	szarańcza
חושך	<i>choszech</i>	ciemności
מכת בכורות	<i>makat b'chorot</i>	śmierć pierworodnych

Wino ponownie jest strącane z kielicha podczas powtarzania skrótów oznaczających plagi, zaproponowanych przez rabbięgo Jehudę: דצ״ך עדי״ש באח״ב *decach, adasz, beachaw*, ale w księdze *Sefer habrachot* ten rytuał nie jest wymieniony.

Dalej na stronach 90–91 są przytoczone refleksje rabinów talmudycznych dotyczące liczby plag, które są bardzo ciekawym przykładem egzegezy rabinicznej, wykraczającej poza obszar zainteresowania niniejszego studium.

3.3. Śpiewy

Następnie na s. 92 jest zamieszczona pieśń *Dajenu* („wystarczyłoby nam”), poprzedzona podtytułem:

38 W polskich tłumaczeniach Biblii mowa jest raczej o „komarach”. Słownik podaje znaczenia „wesz, robak, komar” (L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, t. 1–2, Vocatio, Warszawa 2008, s. 456).

39 W polskich tłumaczeniach raczej pojawiają się „muchy” (Biblia Tysiąclecia: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, oprac. zespół biblistów polskich z inicjatywy Benedyktynów Tynieckich, wyd. 4, Pallottinum, Poznań 1991) albo „robactwo” (Biblia Paulistów: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem*, Święty Paweł, Częstochowa 2008).

Jak wspomniał dobrodziejstwa zesłał na nas Wszechobecny!

Gdyby wyprowadził nas z Egiptu, a nie osądził ich – *dajenu* (wystarczyłoby nam).

Gdyby osądził ich, ale nie osądził ich bożków – *dajenu*.

Gdyby osądził ich bożków, ale nie zabił ich pierworodnych – *dajenu*.

Gdyby zabił ich pierworodnych, ale nie dał nam ich bogactw – *dajenu*.

Gdyby dał nam ich bogactwa, ale nie rozdzielił dla nas morza – *dajenu*.

Gdyby rozdzielił dla nas morze, ale nie przeprowadził nas przez jego środek po suchym lądzie – *dajenu*.

Gdyby przeprowadził nas po dnie jak po suchym lądzie, a nie zatopił naszych prześladowców – *dajenu*.

Gdyby zatopił naszych prześladowców, ale nie zaspokajał naszych potrzeb na pustyni przez czterdzieści lat – *dajenu*.

Gdyby zaspokajał nasze potrzeby przez czterdzieści lat, ale nie karmił nas manną – *dajenu*.

Gdyby karmił nas manną, a nie obdarzył nas Szabatem – *dajenu*.

Gdyby obdarzył nas Szabatem, ale nie przyprowadził nas do góry Synaj – *dajenu*.

Gdyby przyprowadził nas do góry Synaj, ale nie dał nam Tory – *dajenu*.

Gdyby dał nam Torę, ale nie wprowadził nas do Ziemi Izraela – *dajenu*.

Gdyby wprowadził nas do Ziemi Izraela, ale nie zbudował dla nas Świątyni – *dajenu*.

Swoistym podsumowaniem pieśni jest tekst na s. 93:

Tak więc nie za jedno, ale za wiele dobrodziejstw jesteśmy winni wdzięczność Wszechobecnemu. Bo On wyprowadził nas z Egiptu, osądził ich, osądził ich bożki, zabił ich pierworodnych, dał nam ich bogactwa, rozdzielił dla nas morze, przeprowadził nas przez środek morza suchą nogą, wtrącił do niego naszych prześladowców, zaspokajał nasze potrzeby na pustyni przez czterdzieści lat, karmił nas manną, obdarzył nas Szabatem, przywiódł nas do góry Synaj, dał nam Torę, wprowadził nas do Ziemi Izraela i zbudował dla nas Świątynię, by umożliwić odkupienie naszych grzechów.

Wszystkie działania Boga prowadzą ostatecznie do celu nadrzędnego: odkupienia grzechów wszystkich osób uczestniczących w wieczerzy paschalnej, które utożsamiają się ze swoimi przodkami, swoim narodem i jego nieprzerwaną historią kontynuowaną tu i teraz.

Po podsumowaniu pieśni *Dajenu* w księdze *Sefer habrachot* na s. 93 jest podtytuł z imieniem znanego rabina Gamliela⁴⁰:

40 Komentarz w modlitewniku żydowskim wyjaśnia, że Rabban Gamliel, zwany Starszym, wnuk Hillela Wielkiego, pełnił w Sanhedrynie funkcję przywódcy *nasi* w ostatnim dziesięcioleciu przed

רבן נמליאל רבן **Raban**⁴¹ **Gamliel** mówił: każdy, kto nie wyjaśnia trzech paschalnych, nie spełnia swego obowiązku. Oto one:

[Wszyscy mówią:]

פסח מצה ומרור *pesach, maca umaror* (Paschalny baranek, niekwaszony chleb i gorzkie ziola).

Księga *Sefer habrachot* nie zawiera informacji, że odpowiadają wszyscy, jednak w innych wydaniach *Hagady* taka podpowiedź się pojawia. Taka odpowiedź wspólnoty na wezwanie starszego jest z jednej strony spełnieniem obowiązku, o którym wspominał Raban Gamliel, a z drugiej – przykładem dialogicznej akcji liturgicznej podobnej do responsoriów. Katolicka liturgia godzin również korzysta z tego zabiegu, przy czym otwarcie się przyznaje, że został on zaczerpnięty z liturgii żydowskiej: „Zachowując bardzo dawną i mądrą zasadę – uznawaną już w literaturze żydowskiej – Liturgia Godzin umożliwia odpowiedź wiernego i wspólnoty na Słowo Boże poprzez śpiew responsorium”⁴².

Mesjańska Hagada podkreśla w tym miejscu związek postaci Gamliela z Nowym Testamentem: rabbi Gamliel był wnukiem Hillela Wielkiego i nauczycielem Szaula z Tarsu, który później pod imieniem Paweł został Apostołem pogan⁴³. Przytacza też kilka wersetów z Dziejów Apostolskich, które wspominają rabana Gamliela: 22, 2–3 oraz 5, 34–39.

Po wypowiedzeniu słów „*pesach, maca umaror*” następują wyjaśnienia, co one oznaczają (s. 93–94):

פסח **Baranek paschalny**, którego spożywali nasi ojcowie, kiedy jeszcze istniała Świątynia, co on oznacza? On przypomina, że Najświętszy, błogosławiony On, ominął [hebr. פסח *pasach*] domy naszych ojców w Egipcie, jak napisano: „Tak im odpowiecie: To jest ofiara Paschy na cześć Pana, który w Egipcie ominął domy Izraelitów. Poraził Egipcjan, a domy nasze ocalił. Lud wtedy ukląkł i oddał pokłon” (Wj 12, 27).

zburzeniem Świątyni Jerozolimskiej (*Sidur szabchej geulim*, Geulim, Jeruzalem 1995, s. 346). *Encyklopedia żydowska* informuje, że te dane są niepewne i kwestionowane, ale podkreśla powszechne uznanie i rolę, jaką ten człowiek odegrał w historii judaizmu (<http://www.jewishencyclopedia.com/articles/6494-gamaliel-i> [27.05.2018]). W Nowym Testamencie została użyta forma Γαμαλιήλ, dlatego w języku polskim przyjęta jest wersja „Gamaliel” zamiast „Gamliel” גמליאל.

41 Tytuł *raban* oznacza „nasz nauczyciel” i świadczy o powszechnym uznaniu.

42 *Liturgia uświęcenia czasu*, pod red. W. Świerżawskiego, Polskie Towarzystwo Teologiczne, Kraków 1984, s. 119.

43 *Messianic Passover Hagada*, dz. cyt., s. 46.

Podnosimy macę i mówimy:

מצה **Macę** dlaczego jemy? Ponieważ nie zdążyło wyrosnąć ciasto, które zagnieli nasi ojcowie, kiedy objawił się im Król nad Królami, błogosławiony On, i wybawił ich, jak napisano: „Z ciasta, które wynieśli z Egiptu, wypieklili niekwaszone placki, ponieważ się nie zakwasiło. Wypędzeni z Egiptu bez najmniejszej zwłoki, nie zdołali przygotować nawet zapasów na drogę” (Wj 12, 39).

Podnosimy gorzkie zioła i mówimy:

מרור **Te gorzkie zioła**, dlaczego je jemy? Ponieważ Egipcjanie uczynili gorzkim życie naszych ojców w Egipcie, jak napisano: „Uczynili ich życie gorzkim przez ciężką pracę, jaką musieli wykonywać przy zaprawie i przy ceglach, i w polu. Wszystkie prace, do których ich zmuszano, były wyczerpujące” (Wj 1, 14).

בכל **W każdym** pokoleniu człowiek (Żyd) powinien uważać się za jednego z tych, kto został wyprowadzony z Egiptu.

Należy zwrócić uwagę na to, że odpowiedzi udzielają wszyscy zgromadzeni (słowo „mówimy” jest w liczbie mnogiej), identyfikując się z symboliką i odpowiednimi wydarzeniami. Wyjaśnienia werbalne są połączone z gestami podnoszenia w górę macy i gorzkich ziół, co znacznie wzmacnia percepcję wszystkich obecnych. Tworzą się ponadczasowe więzi łączące uczestników Sederu z przodkami, którzy doświadczyli działania Boga około 3,5 tys. lat temu⁴⁴. Każdy czuje się tak, jakby był wśród wychodzących z Egiptu.

Po zakończeniu odczytania tych słów przechodzi się do wysławiania Boga. Księga *Sefer habrachot* przypomina o kolejnej czynności liturgicznej: nakrywa się macę i podnosi się w ręce kielich. Następnie wszyscy mówią:

לפיכך Dlatego naszym obowiązkiem jest dziękować, wychwalać, rozślawiać, głosić chwałę, słać, błogosławić, wywyższać i wielbić Tego, który uczynił cuda naszym ojcóm i nam, wyprowadził nas z niewoli do wolności, ze smutku do radości, z żałoby do świętowania, z ciemności do wielkiego światła, z poddaństwa do wybawienia. Zaśpiewajmy Mu nową pieśń: HALLELU-JA!

Po tych słowach odstawia się kielich i odkrywa się macę, i rozpoczyna się śpiew Psalmów 113 i 114, w których powtarzane jest słowo „Halleluja” oznaczające zachętę: „wysławiajcie Pana”.

⁴⁴ Obecnie w biblistyce przyjmuje się datę wyjścia około 1250 roku przed Chrystusem, jednak są opracowania naukowe kwestionujące zasady datowania opartego na obecnie przyjętych zasadach i wykazujące, że wydarzenie wyjścia miało miejsce w połowie XV wieku przed Chrystusem, co w większym stopniu odpowiada tradycji biblijnej (zob. D. Rohl, *Pharaohs and kings. A biblical quest*, Crown Publishers, New York 1995).

3.4. Końcowa część liturgii i świąteczny posiłek

Po zakończeniu śpiewu Psalmów nakrywa się macę i podnosi się kielich oraz wypowiada błogosławieństwo podkreślające zależność rodziny od Boga, który pozwolił jej dotrzeć do tej radosnej uroczystej chwili (s. 96):

ברוך **Błogosławiony** jesteś PANIE, nasz Boże, Królu Wszechświata, który wybawiłeś nas, i wybawiłeś naszych praojców z Egiptu, i sprawiłeś, że przetrwaliśmy do dziś, i tej nocy możemy uczestniczyć w spożyciu *macy* i *maroru*. Podobnie, Panie, nasz Boże, Boże naszych praojców, doprowadź nas do dni świątecznych oraz świąt pielgrzymich, które nadejdą, w pokoju i radości z odbudowy Twojego miasta, weselących się służeniem Tobie. Będziemy tam spożywać ofiary zwykłe i paschalne, których krew skropi ściany Twojego ołtarza według Twojej woli. I będziemy Cię sławić pieśnią nową za wybawienie i wykupienie nas. Błogosławiony jesteś, Panie, odkupicielu Izraela.

Po błogosławieństwie wypowiada się formułę: „Oto jestem gotów wypić drugi kielich” zaznaczającą spełnienie stosownych przykazań dotyczących obchodów Paschy, po czym wypowiada się typowe błogosławieństwo nad winem. Księga *Sefer habrachot* podkreśla, że drugi kielich wypija się, leżąc na lewym boku.

Dalej na s. 97–98 są kolejno umieszczone błogosławieństwa *Rachaca*, *Moci*, *Maca*, *Maror* oraz *Korech* z krótkimi instrukcjami co do wykonywanych czynności:

רחצה Rachaca (umycie)

Obmywamy ręce i mówimy:

Błogosławiony jesteś, Panie Boże nasz, Królu wszechświata, który nas uświęciłeś swoimi przykazaniami i nakazałeś nam obmycie rąk.

מוציא Moci („który wyprowadzasz”)

Bierze się macę i wypowiada się błogosławieństwo:

הנני Oto jestem gotowy...

ברוך **Błogosławiony** jesteś, Panie, nasz Boże, Królu Wszechświata, który wyprowadzasz chleb z ziemi.

מצה Maca (chleb z niekwaszonego ciasta)

Bierze się kawałek macy kezajit (wielkości oliwki) z górnej, środkowej i dolnej macy, **wypowiada się następujące błogosławieństwo i się zjada.**

ברוך **Błogosławiony** jesteś, Panie, nasz Boże, Królu Wszechświata, który uświęciłeś nas swoimi przykazaniami i nakazałeś nam spożywać niekwaszony chleb.

מרור Maror (gorzkie zioła)

Bierze się trochę gorzkich ziół (kezajit – objętości oliwki), **zanurza się w charosecie i się mówi:**

הנני **Oto jestem gotowy...**

ברוך **Błogosławiony** jesteś, Panie, nasz Boże, Królu Wszechświata, który uświęciłeś nas swoimi przykazaniami i nakazałeś nam spożywać gorzkie zioła.

כורר Korech („kanapka”)

Przelamuje się macę, która jest pod spodem, bierze się kawałek kezajit z odrobiną (kezajit) gorzkich ziół, po czym odmawia się następujące błogosławieństwo:

וכר **Na pamiątkę** Świątyni Jerozolimskiej, jak to czynił Hillel [Wielki]. Otóż w czasach, kiedy stała jeszcze Świątynia, Hillel brał mięso ofiary paschalnej oraz niekwaszony chleb z gorzkimi ziołami i jadł je razem, aby wypełnić to co, napisano: „Z chlebem niekwaszonym i gorzkimi ziołami będą to jedli” (Lb 9,11; Wj 12,8).

Zjada się wszystko razem [macę z ziołami].

Są to ostatnie czynności liturgiczne przed spożyciem świątecznego posiłku. Następuje uczta, w czasie której nie ma napięcia związanego z wykonywaniem czynności liturgicznych, toczą się swobodne rozmowy, żarty itp. Z reguły rodzina stara się o najsmaczniejsze potrawy i rarytasy sprawiające najwięcej przyjemności. Żydzi polscy zazwyczaj przygotowywali na kolację paschalną jajka, wątróbkę, ryby, pulpety z mięsa, kugel, cymes, słodycze i owoce⁴⁵. Ta wspólna radosna uczta jednoczy rodzinę, która przed chwilą rozdzieliła i spożyła macę symbolizującą ciało paschalnego baranka składanego za grzechy ludu dla ich ocalenia. Poczucie wspólnoty, doświadczenie obecności Boga i odzyskanej wolności staje się udziałem wszystkich obecnych.

Ostatnim symbolem liturgii paschalnej bezpośrednio nazwanym w księdze *Sefer habrachot* jest *Afikoman*, czyli kawałek macy ukryty już na początku wieczerzy z tym, żeby go odnaleźć na końcu i wspólnie zjeść. Ta część liturgii paschalnej nosi nazwę *Cafun* („schowany”). Nie odmawia się błogosławieństwa, tylko się wypowiada formułą: „Oto jestem gotów spełnić przykazanie dotyczące spożycia *Afikomanu*” (s. 98).

Każdy obecny otrzymuje po kawałku wielkości oliwki. W niektórych wspólnotach przyjęte jest spożywanie dwóch kawałków wielkości oliwki, z których jeden symbolizuje *korban Peasch* (mięso baranka złożonego na ofiarę Paschy),

45 A. Cała, H. Węgrzynek, G. Zalewska, *Historia i kultura Żydów polskich. Słownik*, dz. cyt., s. 252.

a drugi macę spożywaną z tym mięsem⁴⁶. Nasuwa się jednoznaczne skojarzenie z komunią świętą, która jest spożywana przez wszystkich uczestników mszy świętej jako prawdziwe Ciało Chrystusa, Baranka paschalnego. *Hagada mesjańska* po opisie spożycia *Afikomanu* umieszcza fragment 1 Kor 11, 23–26 opisujący Eucharystię⁴⁷. Rabin mesjaniczny wskazuje na symbolizm typologiczny: „*Afikoman* jest kawałkiem macy złamanym, zawiniętym [w płótno] i schowanym. To symbolizuje śmierć i pochówek Jezusa”⁴⁸.

Sama nazwa *Afikoman* jest swoistą tajemnicą. Niektórzy wyprowadzają ją z języka greckiego, w którym słowa *επί Κομώ* oznaczają coś, co ma nastąpić później, czyli deser⁴⁹. Na podobne znaczenie wskazuje Pecaric, ale wyprowadza je z hebrajskich słów *afiku mene temika* oznaczających „przyniesienie różnych słodkości”⁵⁰. Z kolei w jednym z wydań *Hagady*, pochodzącym z Jemenu, hebrajskie słowa *afik min* są rozumiane jako przypomnienie, że po spożyciu tej macy nie wolno już próbować ani owoców, ani innych pokarmów⁵¹. W traktacie talmudycznym *Peaschim*, 119b pojawia się wyjaśnienie, że słowo *Afikoman* składa się z początkowych liter słów oznaczających rozmaite pokarmy, co podkreśla, że nie wolno ich spożywać po zjedzeniu kawałka *Afikomanu* na zakończenie wieczerzy paschalnej. Pecaric zaznacza, że po *Afikomanie* niczego innego nie wolno jeść ani pić, jedyny wyjątek stanowią dwa ostatnie kielichy wina⁵².

Wobec braku pewności istnienia zwyczaju rozdzielania *Afikomanu* między wszystkich uczestników w czasach Jezusa, nie można z pewnością stwierdzić, czy właśnie ten element Sederu stanowi teraz Eucharystię – centrum życia Kościoła. Niektórzy autorzy podkreślają, że w czasach Świątyni maca nie musiała symbolizować mięsa baranka, który był przecież spożywany w czasie wieczerzy paschalnej, oraz że najstarsze znane wydanie *Hagady* nie zawiera informacji o *Afikomanie*, to jednak związek *Afikomanu* z ukrytym Mesjaszem jest ewidentny⁵³.

46 *Zemiroi Pardes Lauder. Pieśni szabatowe i błogostawieństwo po jedzeniu*, dz. cyt., s. 58.

47 *Messianic Passover Hagada*, dz. cyt., s. 63.

48 A. Moorhead, G. Kaplan, F. Marcy, *Messianic Haggadah*, Aion Multimedia, Glendale 2016.

49 D. Nessim, *Passover and the Afikoman*, [w:] *Messiah in the Passover*, eds. D. L. Bock, M. Glaser, Kregel Publications, Grand Rapids 2017, s. 169–182.

50 *Zemiroi Pardes Lauder. Pieśni szabatowe i błogostawieństwo po jedzeniu*, dz. cyt., s. 58.

51 W. H. Greenburg, *The Haggadah According to the Rite of Yemen*, David Nutt, London 1896, s. 14.

52 *Zemiroi Pardes Lauder. Pieśni szabatowe i błogostawieństwo po jedzeniu*, dz. cyt., s. 170.

53 D. Nessim, *Passover and the Afikoman*, dz. cyt.

3.5. Błogosławieństwo końcowe

Barech (s. 98) to końcowe błogosławieństwo po posiłku. Księga *Sefer habrachot* odsyła do stron 144 lub 150, gdzie są teksty typowych błogosławieństw wypowiedzianych po spożyciu posiłków. Podaje jednak, że należy przedtem wypowiedzieć formułę: „Oto jestem gotów spełnić przykazanie dotyczące błogosławieństwa po jedzeniu, jak napisano...”. Potem następuje tekst błogosławieństwa nad winem, po którym wypija się trzeci kielich.

Na s. 99 jest krótka instrukcja dotycząca napełnienia czwartego kielicha dla proroka Eliasza oraz otwarcia na oścież drzwi domu. Pecaric wyjaśnia, że otwieranie drzwi demonstruje, że tej nocy Bóg otacza swój lud szczególną ochroną⁵⁴. De Vries pisze:

W obecnych czasach jest to z naszej strony tylko gest, który nie wymaga od nas jakiegokolwiek odwagi. Jednakże Średniowiecze znało takie opowieści, w których mowa jest o kradzieżach i napadach, o płądowaniu i o morderstwach dokonywanych właśnie w wieczór sederowy. Opowieści takich jest bez liku⁵⁵.

Niestety, obecnie również zdarzają się ataki na Żydów świętujących Paschę. Największą zbrodnią tego typu była masakra gości świętujących Wyjście z Egiptu w Park Hotelu miasta Netania 27 marca 2002 roku. W wyniku zamachu samobójczego spośród 250 gości 30 zginęło, a 140 odniosło rany⁵⁶. Można zatem zrozumieć, dlaczego w tym miejscu liturgia zawiera wołanie do Boga o pomstę przywołujące cytaty z tzw. Psalmów złorzeczących (79, 6–7 oraz 69, 25):

Wylej gniew swój na ludy, które Cię nie uznały, i na królestwa, które nie wzywały Twojego Imienia, gdyż pożarły Jakuba i zniszczyły jego mieszkanie. Wylej na nich swoją złość, niech osiągnie ich Twoja zapalczliwość. Ścigaj ich swoim gniewem i wymaż ich spod niebios, Panie!

Następnie zamyka się drzwi i rozpoczyna się recytowanie Psalmów 115–118 wchodzących w tzw. Hallel (s. 99–104). Od strony 105 zaczynają się teksty modlitw wychwalających Boga, podczas których (s. 107) ogłaszana jest gotowość

54 *Zemirot Pardes Lauder. Pieśni szabatowe i błogosławieństwo po jedzeniu*, dz. cyt., s. 186.

55 S. P. De Vries *Mzn., Obrzędy i symbole Żydów*, dz. cyt., s. 187–188.

56 <http://mfa.gov.il/MFA/MFA-Archive/2002/Pages/Passover%20suicide%20bombing%20at%20Park%20Hotel%20in%20Netanya.aspx> (27.05.2018).

wypełnienia przykazania wypicia czwartego kielicha i wypowiedane jest błogosławieństwo nad winem. Całość kończy *Bracha acharona* (ostatnie błogosławieństwo), po którym następuje zamykająca część liturgii Paschalnej nazywana *Nirca* (zakończenie):

Spełniliśmy więc porządek uroczystości według zwyczajów i przepisów. Tak jak zasłużyliśmy na to, by go spełnić, obyśmy zasłużyli [na to w przyszłości]. Najczystszy, który panujesz na wysokości, podnieś zgromadzenie, którego nie da się zliczyć. Wyprowadź wkrótce pędy z pnia, które zasadziłeś. [Zaprowadź] wybawionych na Syjon ze śpiewem!

Całość zamyka życzenie: „W przyszłym roku [obyśmy świętowali Paschę] w odbudowanej Jerozolimie!”

W tabeli 1 zestawiono ważniejsze rytuały obecne w domowej liturgii paschalnej wraz z kontekstem, zarówno ujętym w badanej księdze, jak i tym nieujętym. Krótko opisano też oddziaływanie poszczególnych elementów na wspólnotę rodzinną, celebrującą święto Paschy.

Tabela 1. Oddziaływanie rytuałów paschalnych

Czynność	Tekst (umieszczony w księdze)	Kontekst (nieujęty w księdze)	Oddziaływanie
Poszukiwanie i niszczenie zakwasu	Błogosławieństwa dotyczące zakwasu	Czynności przygotowawcze do wielkiego wydarzenia, zaangażowanie wszystkich członków rodziny	Zabawa, aspekt wychowawczy, pragnienie dokładnego spełnienia przykazania Bożego
Kadesz (uświęcenie)	Błogosławieństwo nad winem	Wypicie czterech kielichów wina jest obowiązkowym elementem świętowania zwiększającym radość i sprawiającym przyjemność, dodatkowo zawiera przesłanie biblijne i duchowe	Wspólne doświadczenie sacrum, wdzięczność Bogu, zależność od Boga, wypełnianie Przykazań
Urchac (obmycie)	Umycie rąk przed zjedzeniem <i>karpasu</i>	Obmycie jako przygotowanie do czynności świętej, obmycie jako utrzymanie czystości rytualnej, wejście do sfery sacrum	Podkreślenie wagi uroczystości oraz wydarzeń, które stały się jej powodem
Karpas (pietruszka)	Warzywo zanurza się w słonej wodzie i się zjada	Bogata symbolika talerza sederowego, prowokująca pytania i rozmowy na tematy historyczne i duchowe	Rytualne urzeczywiśnienie doświadczenia przodków (tzy niewoli)

Czynność	Tekst (umieszczony w księdze)	Kontekst (nieujęty w księdze)	Oddziaływanie
Jachac (przełamanie)	Środkową macę przełamujemy się na pół	Symbolika nawiązująca do doświadczenia przodków	Uczestnictwo rodziny w wydarzeniach sprzed wieków
Magid (kazanie)	Opowiadanie <i>Hagady</i>	Podział ról w narracji (dzieci zadają pytania, dorośli wyjaśniają), wprowadza się elementy budzące zainteresowanie dzieci i ich zaangażo- wanie, dzieci czują się kimś ważnym, wspólnie śpiewy umacniają poczucie przynależności	Narracja, poczucie ciągłości pokoleń, budo- wanie tożsamości i poczucia przynależności w odniesieniu do bezpośredniego działania Boga w historii
Rachaca (umycie)	Umycie rąk przed Wieczszą	Przygotowanie do czynności świętej	Nawiązanie do służby świątynnej (relacja z Bogiem)
Moci maca (błogosławieństwo nad niekwaszo- nym chlebem)	Błogosławieństwo nad niekwaszo- nym chlebem	Symbolika nawiązująca do doświadczenia przodków w czasie ucieczki z Egiptu	Urzeczywistnienie i doświadczenie wydarzeń z przeszłości
Maror (gorzkie zioła)	Zjada się część gorzkich ziół	Bogata symbolika talerza sederowego, prowokująca pytania i rozmowy na tematy historyczne i duchowe	Urzeczywistnienie smaku goryczy niewoli
Korech („kanapka”)	Zjada się kawałek macy razem z gorzkimi ziołami	Bogata symbolika talerza sederowego, prowokująca pytania i rozmowy na tematy historyczne i duchowe	Powtórzenie czynności rytualnej sprzed 2000 lat
Szulchan orech (nakrycie stołu)	Spożywa się świę- teczny posiłek	Wspólny świąteczny posiłek, atmosfera rado- ści i wolności, najsmaczniejsze potrawy, żarty i opowiadania rodzinne	Umocnienie wspólnoty rodzinnej poprzez wspólne spożycie posiłku, rozmowy, śpiew itp.
Cafun („schowany”)	Zjada się z <i>Afikomanu</i> , któ- ry był schowany	Zaangażowanie dzieci, ojciec „uniza się” wobec najmłodszego dziecka znajdującego <i>Afikoman</i> , nagradzanie dziecka i umieszczanie go w centrum uwagi	Miśtyczny udział w ofierze, która ocaliła życie wspólnoty, oczekiwanie na przyjście Mesjasza, zabawa o silnym przesłaniu wychowawczym
Barech (błogosła- wieństwo)	Odmawia się bło- gosławieństwo po posiłku	Biblijny kontekst nawiązuje do osiedlenia się wyzwolonego Izraela na Ziemi Obiecanej i do spożycia plonów tej ziemi	Wdzięczność Bogu za okazane łaski, świado- mość pełnej zależności wspólnoty od Boga
Hallel (wielbienie)	Recytuje się Psalmy <i>Hallel</i>	Wystawianie Boga za wszystkie łaski, jakich doświadczyli Żydzi w przeszłości i obecnie	Wspólny śpiew, znajomość tekstów biblij- nych, wdzięczność Bogu
Nirca (zakończenie)	Końcowe modlitwy		Budowanie wspólnego doświadczenia wypełniania Przymierza, wspólnotowe przeżywanie radosnych chwil wyzwolenia

4. Odliczanie omeru

Tuż po tych słowach w księdze *Sefer habrachot* (s. 108) znajduje się nagłówek *Porządek odliczania Omeru*. W modlitewniku *Szaarej tfila* można znaleźć następujące wyjaśnienie tego zwyczajau:

Tora nakazuje odliczanie od drugiego dnia święta Pesach siedem tygodni, i w 50. dniu ustanawia święto Szawuot (Pięćdziesiątnica). W drugim dniu Paschy w Świątyni składano ofiarę w postaci snopy (hebr. *omer*) jęczmienia z nowego urodzaju. Tora wskazuje, że odliczać dni trzeba nazajutrz po święcie Paschy, „od dnia, w którym przyniesiecie snopy (hebr. *omer*) do wykonania nimi gestu kołysania” (Kpł 23, 15), dlatego też zliczanie dni nosi nazwę *sfrat ha-omer*, dosł. „odliczanie od *omeru*”.

Tora zaznacza, że każdy Żyd powinien sam odliczać dni od *omeru* (w odróżnieniu od innych obliczeń koniecznych dla ustanowienia kalendarza, które prowadzi sąd *Bet Din* w imieniu całego ludu). W związku z tym komentatorzy zauważają, że „odliczanie *omeru*” to nie jest zwykłe zliczanie dni kalendarzowych, tylko okres przejścia od Paschy (dzień, kiedy po wyjściu z Egiptu otrzymaliśmy fizyczną wolność) do Pięćdziesiątnicy (dzień, kiedy po otrzymaniu Tory uzyskaliśmy wolność duchową)⁵⁷.

Ze względu na to, że w diasporze wszystkie święta są obchodzone podwójnie, księga *Sefer habrachot* zaznacza: „Poza Izraelem w drugą noc Paschy zaczynamy odliczanie omeru”. Dalej jest podana formułka zliczania, powtarzana codziennie przez cały okres aż do Pięćdziesiątnicy, wraz z modlitwą o odbudowanie Świątyni:

Błogosławiony jesteś, Panie, Boże nasz, królu wszechświata, który uświęciłeś nas swoimi przykazaniami i nakazałeś nam zliczanie *omeru*.

Dzisiaj jest pierwszy dzień *omeru*.

Oby było wolą Twoją, Panie, Boże nasz i Boże naszych ojców, by została odbudowana Świątynia wkrótce, za naszych dni, i daj nam udział w Twojej Torze.

Następnie jest komentarz: „Poza Izraelem w pierwszą noc Paschy mówimy”, po którym są kolejno umieszczone teksty pieśni:

- *Wajehi bachaci halajla* (Stało się to o północy),
- *Ki lo na'e* (To jest odpowiednie dla Niego),

⁵⁷ *Sidur szaarej tfila (nusach aszkenaz)*, ed. P. Polonski, Machanaim, Jeruzalem 5767 (2008), s. 435.

- *Weamartam zewach Pesach* („I powiecie: ofiara Paschy”),
- *Adir Hu* (Potężny On),
- *Echad mi jodea?* (Co jest jedno?),
- *Chad gadja* (Jedno koźle).

Ostatnia strona sekcji *Pesach* (s. 115) nosi tytuł *Kidusz szacharit* i zawiera błogosławieństwa i modlitwy wypowiedane w ciągu dnia świątecznego. Są to:

- Ps 23 (Pan mym pasterzem...),
- fragment Iz 58, 13–14 (Jeśli powściągniesz twe nogi od przekraczania szabatu...),
- fragment Wj 31, 16–17 (Izraelici winni pilnie przestrzegać szabatu...),
- przykazanie z Dekalogu Wj 20, 8–11 (w tradycji aszkenazyjskiej całość, albo też ostatnie zdanie wersetu 20, 11).

Po tych słowach jest adnotacja: „W dni powszednie zaczynamy tutaj” i wersety Kpł 23, 4. 44: „Oto czasy święte dla Pana, zwołanie święte, na które wzywać ich będziecie w określonym czasie. A Mojżesz ogłosił Izraelitom o czasach świętych dla Pana”. Zwołanie do błogosławieństwa nad winem i samo błogosławieństwo (*kidusz*) jest takie samo, jak w szabat.

5. Podsumowanie

Analiza paschalnej liturgii rodzinnej w świetle księgi *Sefer habrachot* pozwala wyodrębnić kilka czynników istotnych dla budowania więzi rodzinnych, poczucia tożsamości oraz godności i własnej wartości. Szczególną wartość mają takie elementy, jak:

- narracja historyczna przechodząca w narrację rodzinną, obejmującą wszystkich obecnych na spotkaniu świątecznym,
- rytuały budzące poczucie trwania, stałości i przynależności; szczególną wagę ma rytuał rozdzielenia ostatniego kawałka macy symbolizującej ukrytego Mesjasza i Baranka Paschalnego, w którego ofierze wszyscy uczujący mają udział,
- wspólne śpiewy,
- odczytywanie tekstów modlitw w starożytnych językach (ciągłość pokoleń i tradycji),
- ciągłe odwoływanie się do bezpośredniego działania Boga, które stało się doświadczeniem Izraela w momencie wyjścia z Egiptu oraz wielokrotnie w historii.

W ten sposób dla uczestników Wieczery Paschalnej rzeczywistość duchowa przestaje być odległą abstrakcją i staje się elementem realnego życia zgromadzonej przy świątecznym stole rodziny.

Abstrakt

Znaczenie rytuału w paschalnej liturgii rodzinnej w świetle księgi „Sefer habrachot”

Artykuł zawiera analizę typowych tekstów liturgii paschalnej pod kątem znaczenia jej rytuałów dla osób uczestniczących w celebracji. Omówione zostały poszczególne czynności i wypowiedzane słowa w kolejności ich występowania, poczynając od poszukiwania i zniszczenia zakwasu w przeddzień Paschy i kończąc na odliczaniu omeru po jej zakończeniu. Wszystkie błogosławieństwa i narracje wypowiedzane w kontekście wykonywanych czynności zawierają czynniki, które sprzyjają umocnieniu więzi rodzinnych. Odprawiana liturgia uobecnia dawne wydarzenia i podkreśla wspólnotowe doświadczenie Boga na przestrzeni pokoleń oraz zależność rodziny i całego narodu żydowskiego od działania Boga.

Słowa kluczowe: judaizm, Pascha, rodzina, rytuał

Abstract

The Significance of the Ritual in the Passover Family Liturgy in Light of the Book of Blessings (“Sefer Habrachot”)

This article contains an analysis of texts of the Passover liturgy that are typical with regards to the significance of their rituals to those who participate in the celebration. It discusses individual activities and words that are said in the order in which they begin, beginning with the search for and destruction of the leaven on the day before Passover and concluding with the measurement of an omer after its conclusion. All the blessings and narratives said on the context of these activities contain factors that are conducive to the strengthening of family ties. The celebrated liturgy brings to the fore ancient events and emphasizes the communal experience of God over the generations as well as the dependence of the family and the entire Jewish people on God.

Keywords: Judaism, Passover, family, ritual

References

- Alexander, P. S. (1984). *Textual sources for the study of Judaism*. Manchester: Manchester University Press.
- Cała, A., Węgrzynek, H., & Zalewska, G. (2000). *Historia i kultura Żydów polskich. Słownik*. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Eliade, M. (1959). *Cosmos and history. The myth of the eternal return*. New York: Harper & Row.
- Gelbard, S. P. (1998). *Rite and reason 1050 Jewish customs and their sources*. Petach Tikvah: Mifal Rashi Publishing.
- Ginsbury, P., Cutler, R., & Weissman, T. (2005). *The phases of Jewish history*. Jerusalem–New York: Devora Publishing.
- Greenberg, W. H. (1896). *The Haggadah according to the rite of Yemen together with the Arabic-Hebrew commentary*. London: David Nutt.

- Hagada. Opowiadania o wyjściu Izraelitów z Egiptu na dwa pierwsze wieczory święta Pesach.* (1927). Warszawa: Wydawnictwo Księgarni M. Zalcmana.
- Harris, M. (1976). The Passover Seder: On Entering the Order of History. *Judaism*, 25(2), 167–174.
- Hoffman, L. A. (1997). *My people's prayer book traditional prayers, modern commentaries* (1st ed.). Woodstock: Jewish Lights.
- Jastrow, M. (1903). *A dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic literature, with an index of Scriptural quotations.* London: Luzac & Co.
- Messianic Passover Hagada.* (2006). Jerusalem: Keren Ahvah Meshichit.
- Moorhead, A., Kaplan, G., & Marcy, F. (2016). *Messianic Haggadah.* Glendale: Aion Multimedia.
- Nessim, D. (2017). Passover and the Afikoman. In D. L. Bock & M. Glaser (Eds.), *Messiah in the Passover* (pp. 169–182). Grand Rapids: Kregel Publications.
- Pecaric, S. (2002). *Zemirot Pardes Lauder. Pieśni szabatowe i błogostawieństwo po jedzeniu* (L. Kośka, Ed.; E. Gordon, Trans.). Kraków: Stowarzyszenie Pardes.
- Pecaric, S., & Tomal, M. (Eds.). (2002). *Hagada Pardes Lauder: Pieśń nad Pieśniami* (2nd ed.). Kraków: Stowarzyszenie Pardes : Fundacja RONALDA S. LAUDERA.
- Polonski, P. (Ed.). (2008). *Sidur szaarej tfila (nusach aszkenaz).* Jeruzalem: Machanaim.
- Rohl, D. M. (1995). *Pharoahs and kings. A biblical quest.* New York: Crown Publishers.
- Rucki, M. (2018a). Czy wytracenie oznacza wykluczenie? *Colloquia Theologica Ottoniana*, 2, 179–195.
- Rucki, M. (2018b). Księga „Sefer habrachot” do żydowskiej liturgii domowej. *Liturgia Sacra*, 51(1), 93–104.
- Rucki, M., Abdalla, M., & Benyamin, A. (2015). Jajka wielkanocne w początkach chrześcijaństwa. *Teologia i Człowiek*, 29(1), 295–312. <https://doi.org/10.12775/TiCz.2015.013>
- Sidur szabchej geulim.* (1995). Jeruzalem: Geulim.
- Świerżawski, W., & Bomba, W. (Eds.). (1984). *Liturgia uświęcenia czasu.* Kraków: Polskie Towarzystwo Teologiczne.
- Vries, S. P. De (2001). *Obrzędy i symbole Żydów* (A. Borowski, Trans.). Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Zespół biblistów polskich z inicjatywy Benedyktynów Tynieckich (Ed.). (1991). *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych* (4th ed.). Poznań: Pallotinum.
- Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Towarzystwa Świętego Pawła (Ed.). (2008). *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem.* Częstochowa: Święty Paweł.